

УДК 902 (477.65)

ТОРГОВИЦЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ТА ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ

Ірина КОЗИР (Кіровоград)

У статті розглядаються результати розкопок комплексної середньовічної пам'ятки біля с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє виділити риси золотоординської культури, які засвідчують існування на берегах р. Синюхи (Синьої Води) одного з міських центрів західного улусу Золотої Орди. Раптове припинення життєдіяльності міста на початку 60-х рр. XIV ст. може бути пов'язане з подіями Синьоводської битви 1362 р.

Ключові слова: золотоординська міська культура, Синьоводська битва 1362 р., монетний обіг, культурний синкретизм.

В статье рассматриваются результаты раскопок комплексного средневекового памятника у с. Торговица Новоархангельского района Кировоградской области. Анализ археологических материалов позволяет выделить черты золотоординской культуры, подтверждающие существование на берегах Синюхи (Синей Воды) одного из городских центров западного улуса Золотой Орды. Внезапное прекращение жизнедеятельности города в начале 60-х гг. XIV в. может быть связано с событиями Синеводской битвы 1362 г.

Ключевые слова: золотоординская городская культура, Синеводская битва 1362 г., монетное обращение, культурный синкретизм.

The article reveals the results of the integrated excavation of the medieval memorial near the village Torhovytsia, Novoarkanhelsk district, Kirovohrad region. The analysis of the archeological materials permits to mark the Golden Horde town culture features, which prove the existence of one of the Golden Horde western ulus centers on the banks of the river Syniukha (Synia Voda). The sudden cessation of the town's life activity at the beginning of the 1360-s is believed to be connected with the events of the battle of Blue Waters in 1362.

Key words: The Golden Horde town culture, the Battle of the Blue Waters 1362, monetary turnover, cultural syncretism.

Битва на Синій Воді 1362 р. як історична проблема має давню історіографію. Але особливо активно вона постала у науковому просторі незалежної України з середини 90-х рр. ХХ ст., що обумовлено як переосмисленням постулатів “офіційної” історичної науки, так і розгортанням нових досліджень. Серед численних дискусій щодо причин, характеру та наслідків синьоводських подій беззаперечним виглядає висновок про наступні суттєві зміни історико-географічної ситуації у південноруських землях, які мали значний геополітичний вплив на подальші історичні події. За влучним висловом відомого українського археолога та медієвіста О.П. Моці унаслідок Синьоводської битви “даний східноєвропейський регіон знову “потягнувся” до західноєвропейської цивілізації” [25, с. 10].

Синьоводська битва належить до тих подій середньовічної історії, які губляться у мороці століть. Сучасні дослідження зазначеної проблеми значно ускладнені обмеженою джерельною базою та відсутністю синхронних чи хронологічно близьких писемних згадок. Тож одним із актуальних залишається питання локалізації самої битви та ідентифікації тих географічних об'єктів, які згадуються у її контексті.

В історіографії Синя Вода вже традиційно ототожнюється з річкою Синюхою, притокою Південного Бугу. Середнє Побужжя окреслювало північну межу володінь Золотої Орди на Правобережжі Дніпра [12, с. 36]. Цей регіон географічно розташований на північно-західному ординському

прикордонні й розмежовував степові землі, що безпосередньо входили до складу монгольської імперії та Руські князівства.

З нечисленних писемних джерел (це, переважно, літописи більш пізнього часу) відомо лише про факт битви на Синій Воді, де Великий литовський князь Ольгерд переміг трьох татарських “царків” [29, Стб. 75; 22, с. 233; 9, с. 350; 21]. Чітких географічних орієнтирів розташування цієї самої Синьої Води літописи не надають. Лише у польського хроніста Мацея Стрийковського зустрічаємо детальний опис битви [35, s. 6 – 7]. Хоча його “Хроніка...” видана значно пізніше від описуваної події (у 1582 р.), все ж, вона містить і характеристику тактики бою і вказує географічні “прив’язки”. Саме ця хронологічна відірваність відомостей М. Стрийковського від самої події у поєднанні з яскравими, детально описаними картинами битви викликала у дослідників, як у минулому так і тепер, серйозні сумніви у правдивості свідчень польського хроніста [15, с. 239, Прим. – с. 49 – 53; 30, с. 180 – 182]. Разом із тим, як зазначалося, лише у М. Стрийковського знаходимо вказівку на конкретні географічні об’єкти, пов’язані з Синьоводською битвою. У переліку визволених Ольгердом міст хроніст першою називає Торговицю, далі Білу Церкву, Звенигород [35, s. 7].

Сучасне село Торговиця Новорахангельського району Кіровоградської області лежить на річці Синюха, притоці Південного Бугу. Саме тут археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету розпочала роботи по пошуку археологічних відповідників Синьоводської битви. Це стало можливим завдяки організації комплексних міждисциплінарних досліджень Синьоводської проблеми, започаткованих з ініціативи Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України (керівник – О.Д. Брайченко). Адже, враховуючи обмеженість наративних джерел, доцільним є залучення археологічних матеріалів. Їх перевагою є можливість як етнокультурних так і хронологічних визначень у прив’язці до конкретного географічного об’єкту.

Дослідження біля с. Торговиця проводяться з 1997 р. [4; 5] За цей період накопичено значний археологічний матеріал, який засвідчує існування унікального археологічного комплексу доби середньовіччя на березі р. Синюхи (Синьої Води). Пам’ятка складається з ґрунтового могильника та поселення. Хронологічно вона належить до золотоординського періоду історії України та датується першою половиною – серединою XIV ст. Матеріальна культура та поховальний обряд характеризуються особливою своєрідністю, що відрізняє їх від місцевих традицій попередніх хронологічних періодів. Торговицький комплекс належить до кола золотоординської матеріальної культури. Його формування у першу чергу відбувалося в результаті культурних інвазій зі Сходу.

Оскільки сучасне с. Торговиця розташоване на площі давнього поселення, то археологічні дослідження могли здійснюватися лише на окремих, вільних від забудови та господарської діяльності ділянках. Розкопками і розвідками виявлені об’єкти та окремі артефакти, що мають аналогії в золотоординських містах Нижнього Поволжя, Молдови, Північно-Західного Причорномор’я, Криму.

Єдиною архітектурною пам’яткою, яка відома на сьогодні у Торговиці, є типова східна лазня. Її залишки виявлені безпосередньо на березі річки Синюхи за 40 м від плеса. Досліджено більшу частину споруди (південно-західний та центральний сектори), що дає можливість реконструювати її будову та внутрішнє спорядження.

В плані лазня має підквадратну форму. В основі її внутрішнього простору вимальовується хрестоподібна конструкція. Збудована із характерної для

золотоординських пам'яток квадратної випаленої цегли. На окремих ділянках кладки використовували цеглу-сирець. Також знайдені окремі блоки із вапняку. В одному випадку такий вапняковий блок слугував базою, імовірно, дерев'яної колони та був прикрашений різьбою у вигляді декоративного листка.

Спеціальних фундаментів під зовнішніми стінами південно-західного сектору не виявлено. Цегляна кладка тут заглиблена нижче давнього горизонту на 0,4 – 0,5 м. В окремих місцях будівельники в якості природного фундаменту продуктивно використали потужні виходи скелі. В центральній частині лазні зафіксовані досить потужні внутрішні стіни, які виведені на своєрідній кам'яній “подушці” – фундаменті, товщиною 0,2 – 0,3 м. Очевидно, на них опиралося перекриття центральної зали. Для скріплення цегляної кладки та штукатурення стін і підлоги використовувався вапняковий розчин. На внутрішніх стінах – штукатурка мала рожевий колір за рахунок домішок товченої цегли.

Система опалювання знаходилася під підлогою. Це були радіально чи паралельно розташовані цегляні канали – канни, які перекривалися випаленою або сирцевою цеглою. Також виявлена система гіпокауста – паралельні ряди цегляних стовпчиків, на які укладалися плоскі кам'яні плити. Цегляне чи кам'яне перекриття було обмазане глиною та вкрите вапняковою штукатуркою. В місцях, де не було опалювальних каналів, підлога являла собою щільний шар глиняної обмазки, основа для якої була викладена із плоских уламків вапняку.

Опалювальним пристроєм для всієї конструкції слугувала велика цегляна сферична піч (діаметр – 1,7 м) на кам'яному фундаменті, яка знаходилась у південно-східному секторі лазні у межах її внутрішньої площі. Топка печі виходила назовні, піддувало печі викладене із досить масивних кам'яних блоків, перед яким містилася глибока передпічна яма.

Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньоазійських побутових споруд – *hammam*. До останнього часу на території сучасної України лазня була досліджена лише на площі татарського міста в районі Великих кучугур за 30 км на південь від Запоріжжя [10, с. 184 – 187]. Кучугурська лазня мала таку ж систему обігрівальних каналів, розміщених під підлогою. Ця складна система канн також опалювалася досить великою цегляною піччю сферичної форми на кам'яному фундаменті [10, с. 184]. А в Старому Орхеї, на території Молдови, джерелом опалення лазні-*hammam* слугував тандир [1, с. 155]. Лазні подібного типу, так само, як і сама система опалення (канни), притаманні для золотоординської міської культури.

Крім лазні – *hammam* на Торговицькому поселенні виявлено ще декілька об'єктів, які побутували у золотоординських містах цього часу і на нашій території могли з'явитися лише в результаті перенесення культурних традицій Сходу разом з новим прийшлим населенням.

Так, у Торговиці функціонували специфічні печі – тандири. Всі вони були впущені в материкову глину. Їх будова досить проста. В котлованах глибиною 0,9 – 1,1 м, з широких глиняних смуг споруджувались підциліндричні конструкції діаметром 0,5 – 0,65 м. Іноді вони мали бочкоподібну форму з максимальним розширенням корпусу близько середини висоти, іноді звужувались у верхній частині, набуваючи слабо конусоподібної форми. Верхній край тандирів знаходився на рівні давнього горизонту або трохи вище.

У придонній частині тандирів обов'язково прилаштовані піддувала. Іноді їх споруджували з каміння і цегли, частіше – це отвори, в які вставлені секції керамічних труб (одна чи більше). На дні тандирів у всіх випадках залягав

щільний шар попелу, що свідчить про їх інтенсивне використання до останнього моменту функціонування поселення.

Взагалі тандири – це традиційні східні печі. У Середній Азії вони були відомі ще з доби бронзи [24, с. 15 – 16]. У золотоординський час тандири є характерним атрибутом міської культури. Вони знайдені на пам'ятках Поволжя [11, с. 173, 185], Молдови [27, с. 122; 1, с. 154; 2, с. 41 – 45]. В Україні тандири відкриті на синхронних пам'ятках у Криму та в Північно-Західному Причорномор'ї [20, с. 112).

На території України і Молдови тандири з'явилися саме в золотоординських містах, тобто були явищем привнесеним ззовні, не притаманним місцевій культурі. Використовували їх переважно як побутові опалювальні пристрої та для приготування їжі. Знайдені у Торговиці тандири розташовувались поза межами жител. В одному був знайдений тигель із залишками оплавленої скловидної маси. П'ять тандирів були досліджені на площі майстерні з випалювання кераміки. Таким чином, ці тандири виконували виробничі функції.

Таким же привнесеним елементом в системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін. Фрагменти керамічних труб зафіксовані на різних досить віддалених ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. В описаній вище лазні було зафіксовано й залишки системи водовідведення. Забезпечення населення чи якоїсь його частини водою є свідченням достатньо високого рівня побутових умов, створених у місті. Знахідки керамічних труб на території України і Молдови в цей час відомі лише на золотоординських пам'ятках: наприклад, подібні знахідки були здійснені на Кучугурському городищі біля Запоріжжя [10, с. 187], в Старому Орхеї [2], Костештах [27, с. 122].

Ще одним доказом “міської” належності поселення на р. Синюха є відкриття на його північно-західній околиці виробничого комплексу. У 2008 – 2009 рр. тут було досліджено – майстерню з випалення кераміки [16, с. 6 – 14]. Сама майстерня була споруджена на схилі берега р. Синюха. Це дозволило застосувати цікаві конструктивні рішення при облаштуванні окремих об'єктів. Так, керамічні горна, печі та вже згадувані тандири були врізані у материкову глину схилу, що давало можливість забезпечити максимальне збереження тепла під час випалювання гончарних виробів.

Виробничий комплекс характеризується значною концентрацією виробничих елементів. Так, на площі близько 100 м² розкрито два керамічних горна (одне – двоярусне) та велика піч, п'ять тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод.

Будова опалювальних пристроїв не має прототипів на давньоруських пам'ятках суміжних територій. Зокрема, конструктивні деталі двоярусного керамічного горна мають аналогії у золотоординському Поволжі. Тут зафіксовані подібні до торговицької аркоподібні конструкції, що підтримують черинь обпалювальної камери [32, с. 280, рис. 101, 4]. Зокрема, у східному передмісті Нового Сараю (Царьовське городище) у ремісничому кварталі досліджені два керамічні горни, де застосовувався той самий технологічний прийом – спорудження аркоподібної конструкції, що перекриває топку й одночасно підтримує черинь випалювальної камери [8, с. 134, 135]. Такі аркоподібні перемички горнів на руських поселеннях не зустрічалися.

Досліджена майстерня засвідчує наявність спеціалізованого ремісничого виробництва у Торговиці. За характером керамічних решток можна встановити, що у торговицькій майстерні виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сферокукуси.

Розміщення майстерні на крайній околиці поселення є ще одним доказом на користь визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу. У міських центрах Золотої Орди ремісничі осередки займали окремі квартали чи кутки, як правило, на віддалі від центральної забудови. Так, на західній околиці золотоординського “міста” біля с. Костешти (Молдова) було сконцентровано кілька керамічних майстерень [28, с. 23, 124].

Таким чином, всі досліджені у Торговиці об'єкти (тандири, лінії водогону, цегляна лазня-*hammam*, майстерня з випалювання кераміки) мають аналогії у золотоординських містах Поволжя, Молдови, Північно-Західного Причорномор'я, Криму. А сам торговицький комплекс можна віднести до типових пам'яток золотоординської міської культури.

Подібні степові міста виникали, як правило, з ініціативи ординської адміністрації на великих торгових шляхах. Поява населеного пункту на р. Синюха, очевидно, теж не була випадковою. Тут розташована стародавня річкова переправа. Вона функціонувала і в післяординські часи, свідченням чого є карта Г. Боплана [6, с. 42 – 43]. На ній нанесено один із відгалужень знаменитого Чорного шляху, який проходить точно через Торговицю.

Всі ординські міста були поліетнічними і відзначались наявністю різних релігійних конфесій. Не стало винятком і Торговицьке поселення. Аналіз демографічної ситуації у золотоординському місті на р. Синюха можливий завдяки багаторічним розкопкам ґрунтового могильника, який розміщувався на його північно-східній околиці. Поховальний обряд на могильнику досить стійкий – трупопокладення на спині з орієнтацією на південний захід. Поховання здійснювались, як правило, у простих ґрунтових ямах. Дерево як окремий елемент в облаштуванні могил, або як залишки гробовищ зафіксоване лише в 4,6% поховань. В окремих випадках використовувались вуглики, обвуглені шматки дерева. У похованні № 133 нижні кінцівки померлого були перехрещені, а зверху на них розкладено багаття, від якого залишилось багато вугілля. Кінці гомілкових кісток і ступні ніг перегоріли.

Лише 25% померлих супроводжувались поховальним інвентарем. Це, переважно, досить скромні прикраси (сережки, намисто, перстні) та предмети господарсько-побутового призначення (ножі, шила, цвяхи). Достатньо цінними на той час були елементи декору, що трапились в окремих жіночих похованнях: залишки тканини із золотним шитвом та начільна стрічка, яка складається із срібних орнаментованих пластин, нашитих на шкіряну основу. В деяких похованнях знайдені монети – мідні пули та срібні дирхеми.

Малочисельність речових знахідок може пояснюватись релігійними причинами. Адже, як християнство, так і іслам, на відміну від язичницьких культів, не визнають необхідності супроводжувати померлих матеріальними приношеннями. Все ж, наявний поховальний інвентар засвідчує, що на могильнику ховали рядове населення міста.

В самих могилах не знайдено предметів, які б могли засвідчити релігійну належність похованих. Але поза похованнями зафіксовані об'єкти, що явно мали культове призначення. Так, у південно-західному секторі могильника у 2005 – 2006 рр. на площі 6 x 10 м на значній глибині (від 0,8 до 2,5 м) розкрито ділянку з обробленими кам'яними плитами, розміщеними у тих же рядах, що й поховальні комплекси, паралельно з ґрунтовими могилами. Ці плити імітували ряди поховань, деякі лежали впритул одна до одної, хоча кістяків під цими каменями, крім одного (пох. 316), не виявлено.

Кам'яні плити мали прямокутну форму, були витесані з вапняку, пісковика й граніту. Три вапнякові плити орнаментовані. Одна з них має лише кант по краю. Дві плити орнаментовані концентричними колами з вписаними в них стилізованими квітковими розетками та шестикінчними зірками. Подібні

знахідки на пам'ятках західного регіону Золотої Орди поки що були не відомі. Але, майже ідентична за орнаментациєю плита зафіксована біля північної стіни вірменської церкви св. Стефана у Кафі, датованої XIV – першою половиною XV ст. [3, с. 266, табл. XLII].

Ще одне поховання (224) знаходилось під цегляною кладкою, верхній шар якої було збудовано з поставлених на ребро цеглин, розміщених під невеликим кутом так, що утворилась слабо опукла поверхня. Цегляна кладка, як і кам'яні плити, виконувала роль надгробка. Подібні конструкції зустрічалися в золотоординському Поволжі, зокрема на ґрунтових могильниках Водянського та Мечетного городищ [26, с. 92].

Відсутність поховань під більшістю кам'яних надгробків дозволяє віднести їх до типу кенотафів. Такі символічні місця упокоєння людей, які загинули чи померли на чужині нерідкі у золотоординських містах Поволжя. Над ними також споруджували надгробки. Наприклад, поховання 49 Водянського I могильника визначене дослідниками як надгробок без могильної ями [26, с. 87]. Взагалі надгробки були досить поширеним елементом у поховальному обряді ісламізованого населення Золотої Орди [7, с. 23].

Зовсім поряд на відстані 3 – 5 м від описаної групи кам'яних надгробків відкрито залишки об'єкту незрозумілої конструкції. На глибині 1,6 – 1,8 м зафіксовано рядок невеликих каменів (приблизно 20 x 30 см; 30 x 40 см), який утворював півколо. Два центральні камені цього півкола були чітко суміщені як пази, що доводить штучність цієї конструкції. У межах кам'яного півкола знайдено два хрести – бронзовий натільний та залізний втульчатий. Невеличкий натільний бронзовий хрестик має аналогії на пам'ятці, близькій за багатьма параметрами і часом до торговицької – в могильнику Мамай-Сурка в Подніпров'ї [13, с. 93, 99]. Інший, залізний втульчатий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо, верхівку короґви.

Таким чином, на Торговицькому могильнику присутні елементи як християнської, так і мусульманської культової атрибутики, що свідчить про релігійну неоднорідність міського населення та певну віротерпимість підтримувану ординською адміністрацією. Саме взаємодія різноманітних етнічних і релігійних груп, на думку дослідників, визначала специфіку формування соціальної структури золотоординського суспільства [31, с. 59].

Не був єдиним і антропологічний тип населення, що проживало у місті на р. Синюха. Аналіз антропологічного матеріалу Торговицького могильника, здійснений Л.В. Литвиною, демонструє наявність на загальному фоні слов'янського населення відчутних впливів салтово-маяцьких (аланських), болгарських, кочівницьких X – XII ст. Дослідниця відзначає також значну частку монголоїдних домішок, причому, у жінок – більшою мірою, ніж у чоловіків [23, с. 85 – 94]. За визначенням Л.Т. Яблонського, золотоординська держава, яка поширила свій вплив на величезні території, об'єднала під своєю владою цілий конгломерат народностей, з різним рівнем історичного розвитку [34, с. 269].

Хронологічні рамки функціонування міста можна визначити за археологічними матеріалами, зокрема за знахідками монет. Торговицький комплекс представлений досить чисельною колекцією ординських монет (36 срібних дирхемів та 64 мідні пули). Їх знахідки відомі і в похованнях могильника і на об'єктах цивільної забудови. Монети були визначені старшим науковим співробітником Інституту археології НАНУ Г.А. Козубовським, за що висловлюємо йому щире подяку. Крім того, ще в 1894 році на березі Синюхи був знайдений знаменитий Торговицький скарб, який складався з 173 монет [33, с. 90 – 97].

Всі срібні монети, що походять з Торговиці, належать до правління ханів Токти (1290 – 1312 рр.), Узбека (1312 – 1342 рр.), Джанібєка (1342 – 1357 рр.), Бердібека (1357 – 1359 рр.), Кульни та Навруза (1359 – 1360 рр.). Причому дирхеми Токти виявлені лише у складі скарбу, а з культурного шару походять монетні знахідки від Узбека до Навруза [33, с. 90 – 97; 18, с. 94]. Це допомагає більш точно визначити час життєдіяльності міста, адже в культурний шар потрапляли ті гроші, які реально перебували в обігу, а скарб є результатом тривалого накопичення.

Серед мідних монет виділяються пули Джанібєка з двоголовим орлом та анонімні пули з квітковою розеткою. На думку Г.А. Козубовського серед монетних знахідок присутні й наслідування поширеного типу мідного джучидського пулу з квітковою розеткою і легендою “Карбування Сарая-ал-Джедід”. Подібні наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, в тому числі і в Торговиці. Поява таких монет може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування в другій половині 50 – 60-х рр. XIV ст., – саме на цей час припадає внутрішня криза в Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до втрати державою значних територій, занепаду чи загибелі більшості міст.

Серед усіх монетних знахідок у Торговиці немає жодної монети карбування Мамаєвих ставлеників. Хоча не так далеко на схід від Торговиці на Кучугурському городищі у Запорізькій області, яке дослідники пов’язують з ставкою Мамає – містом Орда, регулярно карбувалися дирхеми від імені ханів Абдуллаха (1361 – 1370 рр.) та Мухаммед-Буляка (1370 – 1380 рр.) [19, с. 53]. Цей факт з усією очевидністю підтверджує, що припинення життя у місті на Синій Воді припадає на початок 60-х рр. XIV ст.

Таким чином, золотоординське місто існувало лише кілька десятиліть – у першій половині – середині XIV ст. Його заснування, очевидно, відбулося у рамках містобудівної політики хана Узбека, а обірвалося життя у місті раптово під впливом якихось зовнішніх чинників, що беззаперечно підтверджується археологічними матеріалами.

Кожного польового сезону на досліджуваних об’єктах простежуються сліди значної пожежі. Особливо яскраво ознаки загальної катастрофи проступили під час розкопок вже згадуваної керамічної майстерні. Тут так само фіксуються згорілі стовпчики від навісу. Але найбільш красномовно “говорять” сліди незавершеного виробничого процесу. Так у заповненні горна №3 серед фрагментів печини та уламків кераміки було виявлено три цілі червоноглиняні посудини. Поряд з одним із тандирів на долівці лежали 9 сфероконусів, куди їх поклали охолонути після випалу. Ще один забули всередині тандиру. Ці факти можуть свідчити про те, що майстерня раптово була залишена в процесі роботи.

Її господар лише встиг спорудити невеличкий потрібок-схованку для тих речей, які були досить громіздкими і мали значну вагу, а, отже, були б дуже обтяжливими під час втечі. У погрібку були ретельно складені залізні знаряддя праці, казани, кінська вузда, великі червоноглиняні посудини. Очевидно, власник майстерні прагнув якнайшвидше приховати своє домашнє начиння та реманент, оскільки один із казанів туди був покладений невичищеним після приготування їжі – на його внутрішніх стінках збереглися сліди від потьоків жиру.

Під час розкопок у культурному шарі також знайдено два залізних наконечники стріл. Один – неподалік від керамічної майстерні. Тут були знову зафіксовані виразні сліди згарища, а в ньому – черешковий залізний наконечник стріли ромбічної форми з оформленими уступами верхніми гранями [4, с. 92]. Ще один залізний наконечник стріли знайдений

археологами у 2011 р. на площі могильника. Кілька залізних наконечників стріл походять з випадкових знахідок місцевих жителів на території с.Торговиця та смт. Новоархангельська.

Отже, на річці Синюха у першій половині – середині XIV ст. існував досить значний за розмірами населений пункт, який мав яскраві риси золотоординської міської культури. Загальні розміри, окремі об'єкти, характер матеріальної культури дозволяють віднести це місто до категорії досить значних торгово-ремісничих центрів того часу. Враховуючи його географічне розташування на крайньому північно-західному порубіжжі з підвладними руськими землями, можна говорити й про особливий статус міста як адміністративного центру одного із західних улусів Золотої Орди.

Сукупність описаних особливостей та знайдених артефактів дають можливість припустити, що припинення життя у місті відбулося в результаті військових подій. Археологічні свідчення корелюються з даними писемних джерел щодо локалізації Синьої Води [17]. Загибель золотоординського міста цілком вірогідно може бути пов'язана із військовою акцією литовського князя Ольгерда 1362 р., що завершилася його перемогою над татарами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абызова Е.Н. Комплекс сооружений усадьбы XIV в. в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С. 153 – 160.
2. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхее (Золотоордынский период). – Кишинев: Штиинца, 1981. – 99 с.
3. Айбабина Е.А. Декоративная каменная резьба Кафы XIV – XVIII вв. – Симферополь: “СОНАТ”, 2001. – 280 с.
4. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр. – Київ, 2002. – С. 90 – 93.
5. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях – К., 2003. – С. 41 – 83.
6. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 208 с.
7. Васильев Д.В. Статистическая характеристика мусульманского погребального обряда золотоордынского времени // Южнороссийский сборник геологии, экологии и глобальной энергии. – Астрахань: Издательский дом “Астраханский университет”, 2006. – № 6. – С. 22 – 26.
8. Гусева Т.В. Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая // Советская археология. – 1974. – № 3. – С. 125 – 141.
9. Густынская летопись / ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 350.
10. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки. – К., 1961. – Т. X. – С. 175 – 193.
11. Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 – 1965гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 64. – С.172 – 193
12. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985. – 245 с.
13. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. I. – Запорожье, 2001. – 275 с.
14. Ельников М.В. О предметах с христианской символикой в погребениях могильника Мамай-Сурка // Археологічний літопис Лівобережної України. –1999. – №2. – С.49 – 50.
15. Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1830. – Т. 4. – 430 с.
16. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.) – К., 1986. – 132 с.
17. Козир І.А. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. – Випуск 13. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2010. – С. 6 – 14.

18. Козир І.А., Чорний О.В. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 11 – 27.
19. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі – України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 93 – 99.
20. Козубовський Г.А. Проблема датування українських старожитностей XIV – XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 51 – 58.
21. Летописи белорусско-литовские / Сост. и автор предисл. Н.Н. Улащик / ПСРЛ. – М.: Наука, 1980. – Т. 35. – 306 с.
22. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – СПб., 1885. – Т. X. – 244 с.
23. Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 84 – 92.
24. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии СРСР. – 1959. – №73. – С. 68 – 80.
25. Моця О.П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії Середньовічної Європи // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С. 4 – 10.
26. Недашковский Л.Ф. Грунтовые могильники округа Царевского городища // Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2010. – Т. 152. – Кн. 3. – Ч. 1. – С. 86 – 96.
27. Полевой Л.Л. Поселения XIV в. у с. Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. II. (35). – С. 119 – 130.
28. Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. По материалам гончарного квартала на поселении Костешты. – Кишинев, 1969. – 212 с.
29. Рогожский летописец // ПСРЛ. – СПб., 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – 132 с.
30. Русина О. Синьоводська “Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Випуск 1. – С. 180 – 182.
31. Русев Н.Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII – XIV вв. – Кишинев: ВАШ, 1999. – 240 с.
32. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981 – 304 с.
33. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет (Основные периоды развития денежного обращения в Золотой Орде) // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. I. – С. 94 – 192.
34. Яблонский Л.Т. К палеоантропологии средневекового населения Поволжья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 6.: Золотоордынское время. – Донецк: ДонНУ, 2008. – С. 269 – 286.
35. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszystkich Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – 572 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія й археологія України.

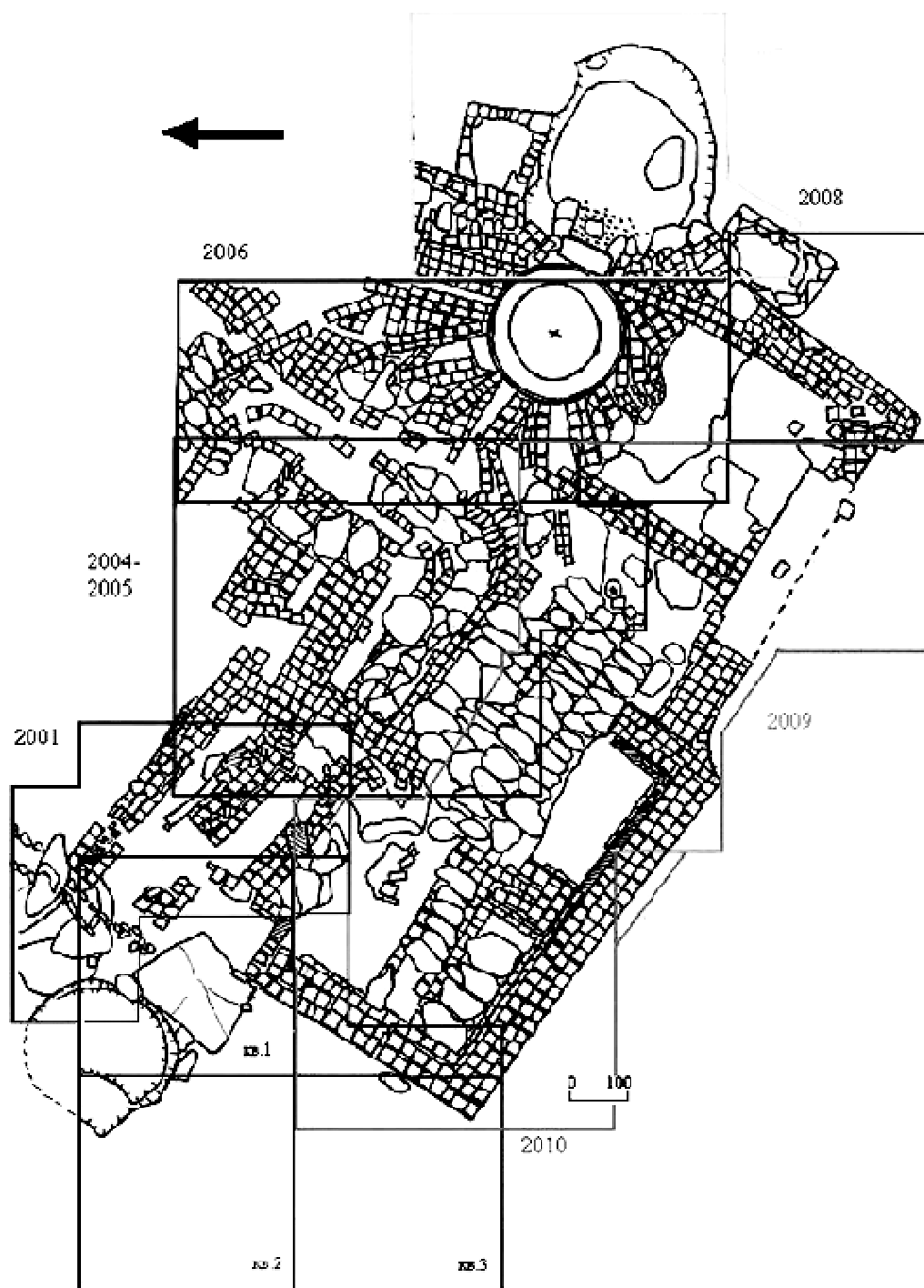
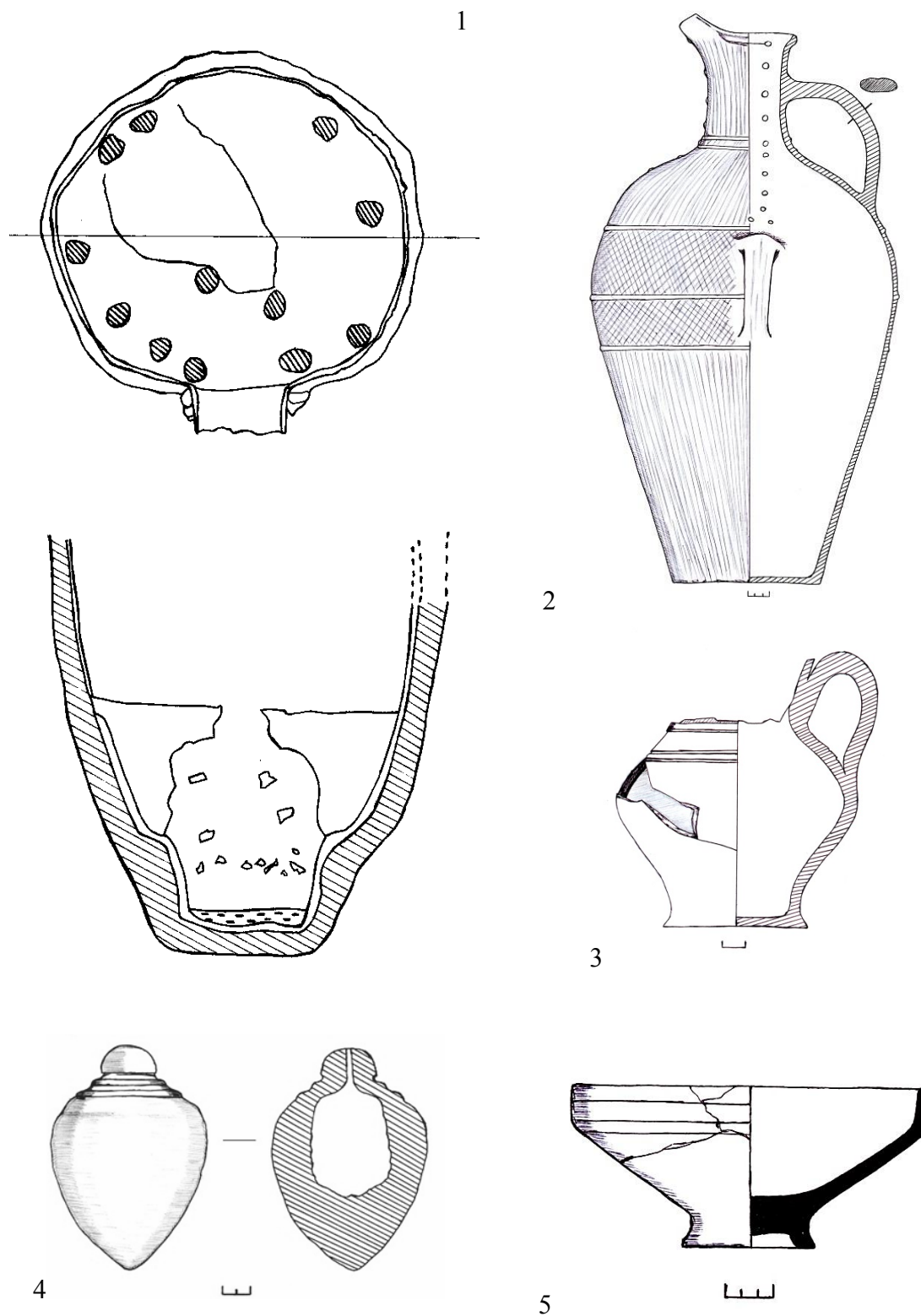
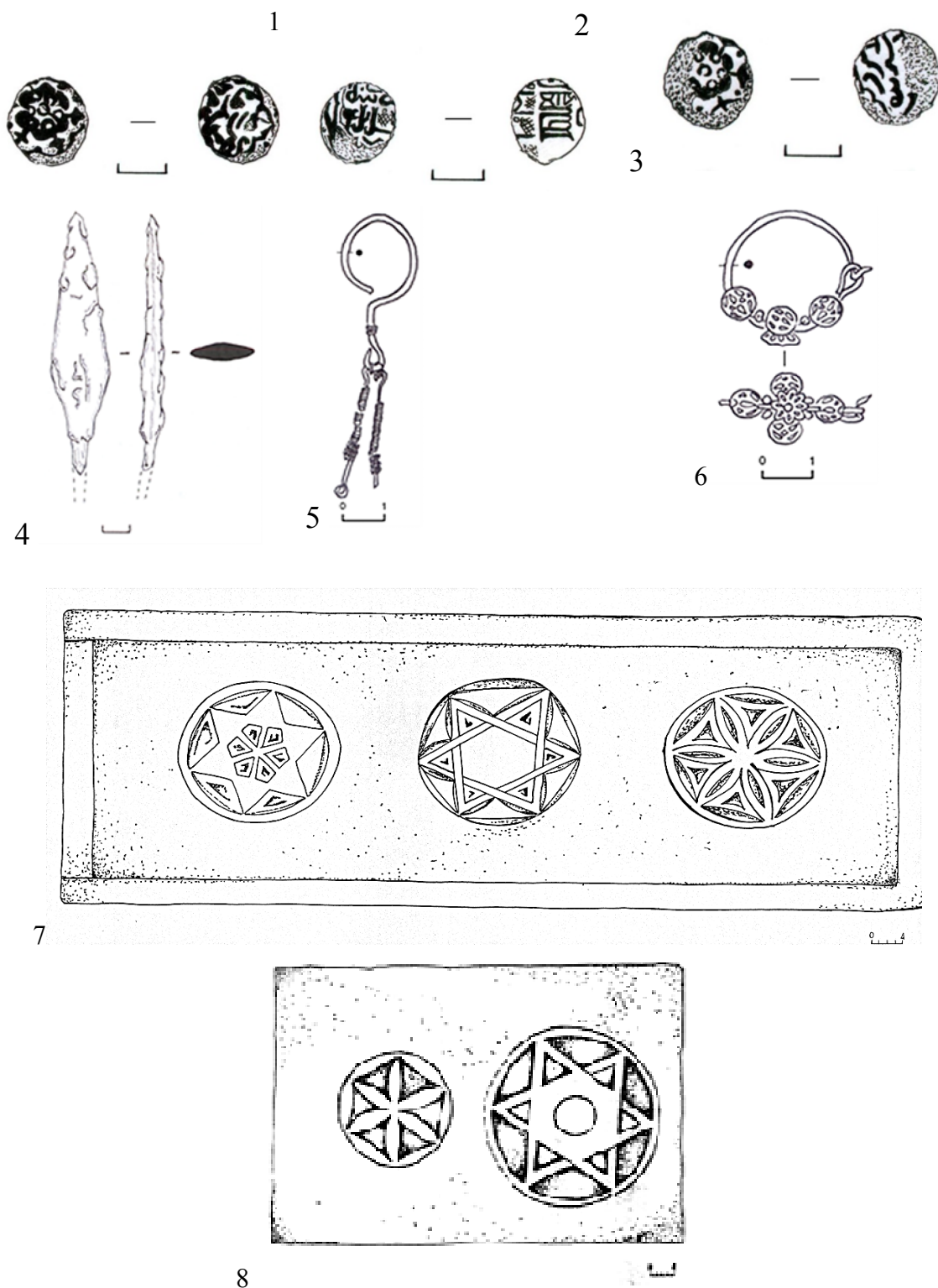

Рис. 1 План золотоординської лазні XIV ст. в с. Торговиця

Рис. 2. Знахідки з майстерні для випалення кераміки на золотоординському поселенні XIV ст. біля с. Торговиця

1. – керамічне горно № 1; 2. – червоноглиняний глек;
3. – 4. – червоноглиняний сферокунос; 3. – червоноглиняний глечик;
5. – червоноглиняна миска.

Рис. 3. Знахідки з ґрунтового могильника-I XIV ст. в с. Торговиця

1. – монета мідна(шурф 2/2008); 2. – монета срібна (поховання 310); 3. – монета мідна (поховання 348); 4. – залізний наконечник стріли (кв. 5); 5. – сережка бронзова (пох. 509); 6 – сережка бронзова (пох. 505), 7. – 8. – могильні плити.